

“SHAYBONIYNOMA” DOSTONIDAGI VAZN IMKONIYATLARI

Shahnoza Muhitdinovna RAHMONOVA

Doktorant, PhD

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti
Toshkent, O‘zbekiston

МЕТРИЧЕСКИЕ ВОЗМОЖНОСТИ ЭПОСА «ШАЙБОНИЙНОМА»

Шахноза Мухитдиновна РАХМОНОВА

Докторант, PhD

Ташкентский государственный университет узбекского языка и
литературы имени Алишера Навои
Ташкент, Узбекистан

METRICAL POSSIBILITIES OF “SHAYBONIYNOMA” EPIC

Shahnoza Muhitdinovna RAKHMONOVA

Doctoral student, PhD

Alisher Navoi Tashkent State University of the Uzbek Language and Literature
Tashkent, Uzbekistan shahnoza@navoiy-uni.uz

UDC (УЎК, УДК): 801.6:891.322.

**For citation (iqtibos keltirish uchun,
для цитирования):**

Rahmonova Sh.M. “Shayboniynoma”
dostonidagi vazn imkoniyatlari //
O‘zbekistonda xorijiy tillar 2022. — № 3 (44).
— B. 144-154.

<https://doi.org/10.36078/1587921781>

Received: March 25, 2022

Accepted: June 17, 2022

Published: June 20, 2022

Copyright © 2022 by author(s).

This work is licensed under the Creative
Commons Attribution International License
(CC BY 4.0).

<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>

Open Access

Annotatsiya. Muhammad Solih “Shayboniynoma” dostonining 1510 yili ko‘chirilgan nusxasi Vena kutubxonasida saqlanadi. Herman Vamberi 1885 yili Venada ushbu nusxa asosida asarni nemischa tarjimasi bilan birga nashr ettirgan. Sharqshunos olim P. M. Melioranskiy 1908 yili Sank-Peterburgda asarni ikkinchi marta nashr ettirdi. Ushbu nashrni P.M.Melioranskiy Vamberi nashri asosida tayyorladi. O‘zbek adabiyotida “Shayboniynoma” dostonini E. Shodiev 1989 yili P. M. Melioranskiy nashri asosida nashr ettirdi. Biz mazkur tadqiqot-maqolada mazkur nashrdan foydalandik. Maqolada “Shayboniynoma” dostonidagi ritmik variatsiya masalasi dostonning janr imkoniyatlari, vazn xususiyatlari, mazmun takomili va qofiya tizimi bilan bog‘liqlikda o‘rganilgan. Jangnoma yo‘nalishidagi mazkur asarning shoir ijodidagi o‘rni tadqiq etilgan. “Shayboniynoma”da foilotun aslining maxbun tarmog‘iga xos bo‘lgan ko‘pvaznlikka oid jihatlar tahlil etilgan. Tadqiqotni yozish jarayonida Abdurauf Fitratning “Muhammad Solih” maqolasi, A.Hojiahmedovning “O‘zbek aruzi lug‘ati” (1998) kitobi, D.Yusupovning “Alisher Navoiy “Xamsa”sida mazmun va ritmning badiiy uyg‘unligi” monografiyasi va D.Zohidovning “Aruz saboqlari” (2016) qo‘llanmasi kabi manbalardagi nazariy qarashlar o‘rganildi. Qahramonlik dostonlari uchun ramali musaddasi maxbuni mahzuf emas, balki mutaqoribi musammani maqsur vazni qulayligi ochib berildi.

Kalit so‘zlar: doston; janr; vazn; ramal; ko‘pvaznlik; ritmik variatsiya.

Аннотация. Копия эпоса «Шайбонийнома», переписанная в 1510 году, хранится в Венской библиотеке. Герман Вамбери опубликовал «Шайбонийнома» в Вене в 1885 году на основе этой копии вместе с немецким переводом. Востоковед П. М. Мелиоранский издал это произведение в 1908 году в

Петербурге по изданию Вамбери. В узбекской литературе дастан «Шайбонийнома» был опубликован Э. Шодиевым в 1989 году на основе публикации П. М. Мелиоранского. В статье рассматривается проблема ритмических вариаций в связи с жанровыми возможностями, метрическими особенностями, смысловым совершенством и просодией дастана Мухаммада Салиха «Шайбонийнома», а также исследуется место этого произведения в творчестве Мухаммада Салиха. В статье анализируется роль метра и его ритмической вариативности в системе аруза на основе «Шайбонийномы». В процессе написания этой статьи были использованы теоретические положения следующей литературы: статьи Абдурауфа Фитрата «Мухаммад Салих», книги А. Ходжихмедова «Словарь узбекского аруза» (1998 г.), монографии Д. Юсуповой «Художественная гармония содержания и ритма в “Хамсе” Алишера Навои», Д. Захидовой «Уроки аруза» (2016). Наше исследование показало, что для героического эпоса было характерно не рамали мусаддаси махбуни махзуф, а метр мутакориби мусаммани максур.

Ключевые слова: эпос; жанр; метр; рамал; ритмические вариации; полифония.

Abstract. A copy of the epic “Shayboniynoma” made in 1510 is kept in the Viennese library. German Vamberi published the work in Vienna in 1885 based on this copy, together with a German translation. Orientalist P.M. Melioransky published the work in 1908 in St. Petersburg for the second time. This edition was prepared by P.M. Melioransky based on the Vamberi edition. In Uzbek literature, the epic “Shayboniynoma” was published by E. Shodiyev in 1989 based on the publication of P.M. Melioransky. This article examines the genre possibilities, metrical characteristics, semantic perfection, and prosody of Muhammad Salih’s epic “Shayboniynoma”. The poet’s work reflects the literary features of this genre. “Shayboniynoma” analyzes the role of polyphony and rhythmic variation inherent in the mahbun meter of the foiloutun prosody of Aruz system. We used this publication to express the reading of Doston bayts, the reaction to the events of vasl, imola, tag’yir. It is worth mentioning that Abdurauf Fitrat’s article “Muhammad Salih”, A. Hojiahmedov’s book “Dictionary of Uzbek Aruz” (1998), D. Yusupova’s monograph “Artistic harmony of content and rhythm in Alisher Navoi’s «Xamsa»” and D. Zahidova’s “Lessons of Aruz” (2016) served as a methodological basis of the study.

Keywords: epic; genre; meter; ramal; polyphony; rhythmic variation.

Kirish. Sharq epik poeziyasida, dastlab jangnoma va qahramonlik yo‘nalishidagi dostonlar vujudga kelgan. Epik mazmuning qahramonlik xarakteriga ega bo‘lishi qahramonlik dostonlarining bosh xususiyatidir (7). Jangnoma va qahramonlik yo‘nalishidagi dostonlarda, asosan, qahramonlarning mardligi, jasurligi, ularning yurt tinchligi, ravnaqi yo‘lida qilgan olijanob ishlari tarannumi etiladi. Bu poeziyaning ilk namunasi Mas‘ud Marvaziy qalamiga mansub bo‘lib, mazkur dostonidan bizgacha bir necha baytlargina yetib kelgan (12).

“Shayboniynoma” janr e‘tibori bilan jangnoma xarakteriga ega bo‘lgan doston hisoblanadi. Doston 76 bob, to‘qqiz ming misraga yaqin baytdan iborat. Dastlabki uch bobda an’anaviy hamd, munojot, na‘t, to‘rtinchi bobdan o‘n to‘rtinchi bobgacha Shayboniixon madhi keltiriladi. XV bobdan kitob nazmining sababi hamda voqealarni tasvirlashga kirishiladi. “«Shayboniynoma» o‘z ichiga olti yillik (1499–1505) tarixiy

voqeani olib, shayboniylar bilan temuriylar o'rtasidagi sulolar urushini tasvirlaydi" (9).

"Shayboniynoma" Alisher Navoiyning "Saddi Iskandariy" asari tipidagi qahramonlik dostonlaridan o'ziga xos xususiyatlari bilan farq qiladi: "Saddi Iskandariy"da tarixiy voqealar va tarixiy shaxslar faoliyatini tasvirlash vazifasi qo'yilmaydi. «Shayboniynoma»da esa, shoirning tutgan pozitsiyasidan qat'iy nazar, tarixiy voqea va tarixiy shaxslar tasvirlanadi. Binobarin, «Shayboniynoma» o'zbek adabiyoti tarixida jangnomaning yangi turidir" (5). Muhammad Solih jangnoma xarakteriga ega ushbu dostonini an'anaviy mutaqorib bahri vaznlarida yozmadi. Aksincha, Alisher Navoiy "turkiy" deb atagan ramal bahri vaznlarida bitdi. Bu bilan adib jangnoma mavzusidagi dostonlarga ramal bahrini olib kirdi.

Adabiyotlar sharhi. O'zbek adabiyotida "Shayboniynoma" dostonining o'lchov imkoniyatlari haqida deyarli nazariy manbalar mavjud emas. Faqat, Abdurauf Fitrat "Muhammad Solih" maqolasida, A.Hojiahmedov "O'zbek aruzi lug'ati" (1998) kitobida, D. Zohidova "Aruz saboqlari" (2016) qo'llanmasida qisman to'xtalgan. Adabiyotshunoslikda Muhammad Solihning hayoti va ijodi haqida bir qancha tadqiqotlar olib borilgan. Alisher Navoiy "Majolis un-nafois"ning beshinchi majlisida Muhammad Solih haqida alohida to'xtaladi. "Shayboniynoma" dostonining qo'lyozma nusxalari juda oz bo'lib, bizgacha uning 1510 yili, shoir hayotligida ko'chirilgan nusxalarning biri yetib kelgan. Bu nusxa Vena kutubxonasida saqlanadi. 1885 yilda sharqshunos olim Herman Vamberi shu nusxa asosida asarni nemischa tarjimasi bilan birga Venada nashr ettirgan. Keyinroq rus sharqshunos olimi P.M.Melioranskiy o'sha qo'lyozmaning fotokopiyasi va Vamberi nashri asosida 1908 yilda Sank-Peterburgda asarni ikkinchi marta nashr ettirdi (6). E.Shodiev P.M.Melioranskiy nashri asosida "Shayboniynoma" dostonini 1989 yili nashr ettirdi. Biz tadqiqotda mazkur nashrdan foydalandik.

Asosiy qism. "Shayboniynoma" dostoni ramal bahrining maxbun tarmog'i vaznlarida yaratilgan. A.Hojiahmedov "O'zbek aruzi lug'ati" kitobida ramal bahriga mansub ko'pvaznli olti ruknli she'riy asarlarni yozishda, asosan, *solimi maxbun* va *maxbun* shahobchalaridagi 8 vazndan foydalanilganligini ta'kidlaydi (10). Solimi maxbun shahobchasi to'rt vaznni o'z ichiga oladi:

1. Ramali musaddasi solimi maxbuni mahzuf.
2. Ramali musaddasi solimi maxbuni maqsur.
3. Ramali musaddasi solimi maxbuni maqtu'.
4. Ramali musaddasi solimi maxbuni maqtu'i musabbag'.

Mazkur to'rt vaznning har biri dastlabki ruknda *foilotun* asli (solim) bilan boshlanib, o'rtadagi ruknlar ushbu aslning *maxbun tarmog'i* – failotun (U U – –)ga, oxirgi ruknlar esa *maxbuni mahzuf* (failun U U –), *maxbuni maqsur* (failon U U ~), *maqtu'* (fa'lun – –) yoki *maqtu'i musabbag'* (fa'lon – ~) tarmoqlarining biriga teng bo'ladi. Demak, *solimi maxbun* shahobchasidagi ushbu vaznlarning oldingi ikki rukni bir xil bo'lib, aruz va zarbdagina biroz farqlanadi.

"Shayboniynoma" dostoni an'anaviy hamd bilan boshlanadi. Dostonning ilk baytlari

Hamd angokim, tilim etti go'yo,
Hamd angokim, ko'zim etti bino (6)

singari *ramali musaddasi solimi maxbuni maqtu'* o'lchovida. Uning ruknlari va chizmasi har misrada

foilotun / failotun / fa'lun
 - U - - / U U - - / - -

tarzida ifodalanadi. Vazning asosini *foilotun* aslining solimi (birinchi ruknlarda), maxbun tarmog'i — *failotun* (ikkinchi ruknlarda) va maxbuni maqtu' tarmog'i — *fa'lun* (uchinchi ruknlarda) tashkil etadi. Adib baytda "vazn jihatidan tengdoshlik" ma'nosini anglatuvchi muvozana she'riy san'atidan ham mohirlik bilan foydalangan. Xususan, baytda birinchi misradagi **tilim** so'zining ikkinchi misradan o'rin olgan **ko'zim** so'zi bilan vazn va ohangda tengligi talaffuzda yaqqol seziladi. Vahob Rahmonov *muvozana* san'atining o'ziga xos belgisi — misralarda ostinma-ustun turgan so'zlarning o'zaro ritmik muvofiqligi, tovush bo'laklarining uyg'un takrori ekanligini ta'kidlaydi (8). Baytda vazn talabi bilan vasl hodisasi ham istifoda etilgan. Unga ko'ra, **hamd angokim, tilim etti, ko'zim etti** so'zlari **hamd+angokim, tili-m+etti, ko'zi-m+etti** singari o'qiladi.

"Shayboniyнома" dostonida solim shahobchasining yuqoridagi vaznidan misralardagi hijolarning o'ta cho'ziqligi bilan farqlanuvchi *ramali musaddasi solimi maxbuni maqtu'i musabbag'* (- U - - / U U - - / - ~) o'lchovi ham uchraydi. Adib dostonida ishq jonini shod, hushvaqt aylagani hamda hayotini shod, vaqti chog' qilganligini quyidagi baytlarda muvozana san'atidan mahorat bilan foydalanib bitadi:

Ishqdin ay/ladi jonim/ni shod,
 - U - - / U U - - / - ~
 Ishqdin qil/di ravonim/ni shod (6).
 - U - - / U U - - / - ~

Keltirilgan baytda sadr va ibtidoda *foilotun* aslining *solimi*, hashvlarda *maxbun* tarmog'i, aruz hamda zarbda *maqtu'i musabbag'* dan foydalanilgan. Dostonda hikmatomuz baytlar ham beriladi.

Har kim o'z hafsalasig'a yarasha,
 Har kim o'z silsilasig'a yarasha.

Topti aning karamidin in'om,
 Chi yamon-yaxshi, chi xosu chi avom (6).

Bayt mazmunida har kim o'z iqtidori, imkoniyatiga yarasha, shuningdek, tabaqasiga yarasha bo'lishi, shunda Uning marhamatidan yaxshi-yomon ham, xos bandalar ham, oddiy xalq ham in'om topishi aytiladi.

Keltirilgan dastlabki baytda *ramali musaddasi solimi maxbuni mahzuf* (ruknlari va taqti'i: foilotun failotun failun -U - - / UU - - / UU -) vaznini qo'llash orqali ostinma-ustun turgan so'zlarning hammasini o'zaro teng, ohangdosh, vazndosh va qofiyadosh bo'lishiga erishilgan. Bu shuni ko'rsatadiki, ushbu bayt tarse' san'atiga asos bo'lganini ko'rish mumkin. Ilmi sanoe' risolalarida tarse' atamasiga "javohir qadab ziyatlash" tarzida lug'at ilova qilishadi. Ma'lumki, muhtasham, shohona kiyimlar javohirlar bilan bezatilganda ko'rimlilik uchun qadamalarning juft holatiga ahamiyat beriladi. Tarse' san'atiga amal qilgan shoir ham baytdagi so'zlarni xuddi bezakka javohir qadaganday qilib, baytga shunday tizadi (8).

Yuqoridagi ikkinchi baytning taqti'ini ko'rib chiqadigan bo'lsak:

Topti aning/ karamidin/ in'om,
 – U – – / U U – – / – ~
 Chi yamon-yax/shi, chi xosu/ chi avom.
 – U – – / U U – – / U U ~

Ko‘rinadiki, bayt ikki vaznda yaratilgan. Dastlabki misra yuqoridagi bayt singari *ramali musaddasi solimi maxbuni maqtu‘i musabbag‘* da, ikkinchi misrasi esa *ramali musaddasi solimi maxbuni maqsur* (ruknlari va taqti‘i: foilotun failotun failon – U – – / UU – – / UU ~) vaznda bitilgan. Bu esa *solimi maxbun* tarmog‘idagi vaznlar bir bayt tarkibida o‘rin almashib kelishi mumkinligini yana bir bor tasdiqlaydi. Baytda qarama-qarshi tushunchalardan foydalanish orqali tazod san‘atiga, mazmunan bir-biriga yaqin bo‘lgan so‘zlardan foydalanish orqali tanosubga murojaat qilingan.

Keyingi shahobcha *maxbun* bo‘lib, *solimi maxbun* shahobchasi kabi to‘rt vaznni o‘z ichiga oladi. Lekin ular *solimi maxbun* shahobchasi vaznlaridan biroz farq qiladi. Maxbun shahobchasi o‘lchovlarining sadr va ibtidosi *foilotun* asliga emas, uning maxbun tarmog‘i — *failotunga* teng bo‘ladi. Shu xususiyati bilangina yuqoridagi *solimi maxbun* shahobchasi o‘lchovlaridan farqlanadi. Qolgan ikki rukn ular bilan bir xildir. Bu to‘rt vazn:

1. Ramali musaddasi maxbuni mahzuf.
2. Ramali musaddasi maxbuni maqsur.
3. Ramali musaddasi maxbuni maqtu‘.
4. Ramali musaddasi maxbuni maqtu‘i musabbag‘.

Tarkibi jihatidan o‘zaro yaqin bo‘lgan mazkur vaznlar bir she‘riy asarning o‘zida birgalikda qo‘llanaveradi. Aruzshunos D.Yusupova esa mazkur holatni ritmik variatsiya deb ataydi. Shuningdek, ritmik muvozanatni vujudga keltiruvchi asosiy unsurlardan biri ritmik variatsiya ekanini ta‘kidlaydi. Ritmik variatsiyalar bir vaznning ichki imkoniyatlari asosida yangi variantlarga ega bo‘lishidir. Qolaversa, *ramali musaddasi maxbuni mahzuf (maqsur)* vaznining “birinchi rukni ba‘zan, “*failotun*” tarzida ham kelishi mumkin, ya‘ni birinchi misra foilotun bilan boshlansa, keyingi misra *failotun* bilan boshlanadi (yoki aksincha) va bu holat ramal bahrining maxbun tarmog‘idagi barcha vaznlarga tegishli ekanligini aytadi (2). Shu sababli dostonda ushbu vaznlar bir-biri bilan o‘rin almashinib qo‘llanavergan.

Dostonning IV bobidan boshlab Shayboniyxon madhi keladi. Dastlabki bob

Sababi izzati odam so‘zdir,
 Hosilu boqiyi olam so‘zdir (6)

bayti bilan boshlanadi. Baytda muvozana san‘ati orqali odamning izzati, olamning boqiyiligi natijasi ham so‘z ekanligi ta‘kidlanadi. Baytning taqti‘isini ko‘rib chiqadigan bo‘lsak:

Sababi iz/zati odam/ so‘zdir,
 U U – – / U U – – / – –
 Hosilu bo/qiyi olam/ so‘zdir
 U U – – / U U – – / – –

Keltirilgan bayt ramal bahrining *ramali musaddasi maxbuni maqtu‘* vaznda yozilganligi oydinlashadi. Baytning vazn asosini *foilotun* aslining maxbun tarmog‘i *failotun* (birinchi, ikkinchi ruknlarda) hamda maqtu‘

tarmog‘i *fa‘lun* (uchinchi ruknlarda) tashkil etadi. Bayt *failotun failotun fa‘lun* tarzida ifodalangan. Shuningdek, bayt uchun tanlangan “so‘zdir” radifi ayni paytda uning vaznini tanlashiga ham zamin hozirlagan. Zero, “so‘zdir” radifi ramal bahrining *fa‘lun* tarmog‘iga mos keladi.

XIV bob “Hunarlarining vasfi” deb nomlanadi. Bobda

Zire-h+ishlar/da erur ul Dovud,

U U – – / U U – – / – ~

Ruhi **Dovu/d(i)**ni aylar xushnud (6)

U U – – / U U – – / – ~

kabi *ramali musaddasi maxbuni maqtu‘i musabbag‘* vaznida yozilgan bayt keladi. Baytda u urush kiyimida xuddi Dovud (a.s.) singari bo‘lishi, hazratning ruhlari uni qo‘llashi aytiladi. Diqqat qilinsa, baytdagi oxirgi hijoning o‘ta cho‘ziqligi (*Dovud, xushnud*) ma‘lum bo‘ladi. Chunki *Dovud, xushnud* so‘zlari tarkibidagi “u” cho‘ziq unlisi o‘ta cho‘ziq hijoni keltirib chiqargan. Talaffuzda hijolarning qisqa, cho‘ziq va o‘ta cho‘ziqligi vaznga muvofiq o‘qilishida ko‘rinadi. Keltirilgan baytning birinchi misrasida **zireh** so‘zidagi “h” undoshi vazn talabi bilan o‘zidan keyin kelayotgan **ishlarda** so‘zidagi “ish” hijosi bilan birikib, vasl hosil qiladi va “hish” tarzida o‘qiladi. Shuningdek, baytning ikkinchi misrasida *imola* hodisasi ham qo‘llanilgan. Unga ko‘ra “**Dovud**” so‘ziga bilinar-bilinmas bitta “i” unlisi orttirilib talaffuz qilinadi. “Shayboniynoma” dostonidan olingan keyingi baytlar *ramali musaddasi maxbuni mahzuf* hamda *ramali musaddasi maxbuni maqsur* o‘lchovlarida bitilgan. Baytlarning taqti‘si quyidagichadir:

Ne ajab, xon	ni Sulaymon	degonim,
U U – –	U U – –	U U –
Bori olam	g‘a ani xon	degonim.
U U – –	U U – –	U U –

hamda

Kim aning huk	midadur vah	sh+ila tayr,
U U – –	U U – –	U U ~
Ham aning il	kidadur shar‘	bila xayr
U U – –	U U – –	U U ~

E‘tibor berilsa, har ikkala vazn uchinchi ruknida bir-biridan farq qiladi. Sharq mumtoz adabiyotida ramal bahriga mansub ko‘pvaznli olti ruknli she‘riy asarlarni yozishda, asosan, yuqoridagi sakkiz vazndan unumli foydalanilgan. Adabiyotshunoslikda Muhammad Solihning mazkur guruh vaznlari imkoniyatlarini yanada kengaytirishda o‘rni katta. Chunki u o‘zining “Shayboniynoma” dostonini bitishda asardagi anchagina misralarda *solimi musha‘as, maxbuni musha‘as, musha‘asi maxbun* shahobchalariga mansub yana o‘n bir vaznidan ham foydalangan.

Foilotun aslining *tash‘is* zihofiga duch kelishi natijasida hosil bo‘lgan *maf‘uvlun* tarmoq ruknining nomi *musha‘as* bo‘lib, “sochilgan” degan ma‘noni ifodalaydi. Ushbu tarmoq rukn ramal bahrining olti ruknli vaznlari tarkibida ishtirok etadi. Shayx Ahmad Taroziy “Funun ul-balog‘a”da “Tash‘is — foilotunni tash‘is qilsoq, “fo o tun” qolur” — deydi (11). Alisher Navoiy “Mezon ul-avzon”da “Tash‘is” — fo‘ilotun vatadining ikki mutaharrikidin birining neqotidur, to fo‘otun qolg‘ay, yo

folotun qolgʻay, har taqdir bila mafʻuvlun aning oʻrnigʻa qoʻyarlar, — deb taʻkidlaydi (1). Zahiriddin Bobur ham “Tashʻis, vatadi majʻmudin bir mutaharrik harfni hazf qilmogʻligʻdur nechukkim, foʻilotun-foʻotun yo, folotun boʻlgʻay, mafʻuvlungʻa badl qilurlar va muni mushaʻas derlar”, — deb ustozlari izidan boradi (4).

Koʻrib oʻtilgan *solimi maxbun* va *maxbun* shahobchalaridan *solimi mushaʻas* va *maxbuni mushaʻas* shahobchalari ikkinchi ruknlar oʻrnida *foilotun* aslining maxbun tarmogʻi — *failotun* emas, shu aslning mushaʻas tarmogʻi — *mafʻuvlun* qoʻllanishi bilangina farqlanadi. Natijada yangi sakkiz vazn yuzaga keladi. *Mushaʻasi maxbun* shahobchasi esa toʻrt vazni oʻz ichiga oladi. Ushbu shahobcha vaznlarining dastlabki ruknida *foilotun* aslining maxbun tarmogʻi — *failotun* oʻrniga mushaʻas tarmogʻi — *mafʻuvlun* tarmoq rukni kelishi bilan maxbun shahobchasidan farqlanadi.

Muhammad Solihning “Shayboniynoma” dostonidagi baʻzi misralargina *ramali musaddasi solimi mushaʻasi maxbuni mahzuf* vaznida yaratilgan. Masalan, dostonidagi:

**Yetkurub erdi qoʻrgʻonga oʻzin,
Andogʻi mahkam qoʻrgʻongʻa soʻzin.**

**...Ul nabira oʻn ikki yoshida,
Lek yuz fitna oning boshida.**

**...Shoh Abulmuhsin gʻofilgʻa magar,
Yiborib erdilar ul xayl xabar (6)**

singari baytlarning belgilangan misralari *ramali musaddasi solimi mushaʻasi maxbuni mahzuf* vaznidadir. Ushbu vaznning asosini birinchi ruknlarda foilotun aslining solimi, ikkinchi ruknlarda shu aslning mushaʻas tarmogʻi — *mafʻuvlun*, oxirgi ruknlari esa mazkur aslning maxbuni mahzuf tarmogʻi — *failun* tashkil etadi. Mazkur oʻlchov sheʻriyatimizda deyarli qoʻllanilmagan.

Ramali musaddasi solimi mushaʻasi maxbuni maqsur vazni “Shayboniynoma” dostonining ayrim misralarigagina xos. Masalan, quyidagi baytlarning birinchi ruknlari foilotun aslining solimiga, ikkinchi ruknlari shu aslning mushaʻas tarmogʻi — *mafʻuvlunga*, oxirgi ruknlari esa mazkur aslning maxbuni maqsur tarmogʻi — *failonga* teng boʻladi.

Bosturub kel/ga-n+uluslar/ bisyor,
— U — — / U U — — / — ~
Yigʻlagʻondur/lar xon hoʻligʻa zor (6).
— U — — / — — — / U U ~

Keltirilgan bayt tahlilida belgilangan misragina *ramali musaddasi solimi mushaʻasi maxbuni maqsur* vaznida yozilganligi oydinlashadi. Oxirgi hijoning oʻta choʻziq (U U ~)ligi uni yuqoridagi vazndan farqlashga asos boʻladi.

Dostonda *ramali musaddasi solimi mushaʻasi maxbuni maqtuʻ* oʻlchovida bitilgan baytlar ham uchraydi. Garchi ushbu vazn ham sheʻriyatimizda faol boʻlmasa-da, “Shayboniynoma” dostonida undan keng foydalanilgan. *Ramali musaddasi solimi mushaʻasi maqtuʻ* vaznining ruknlari va chizmasi har misrada

Foilotun mafʻuvlun faʻlun

- U - -/ - - -/ - -

singari bo‘lib, sadr va ibtidoda *foilotun* asliga, hashvlarda foilotun aslining musha‘as tarmog‘i — *maf‘uvlunga*, aruz va zarblarda esa shu aslning maqtu‘ tarmog‘i — *fa‘lunga* tengdir. Chunonchi, dostonidagi

Oqibat qildi bu yanglig‘ borin,
Ayladi qudrat qahr izhorin.

...Xok rez uzra minib turg‘onda,
Pahlavonlikdin dam urg‘onda (6)

kabi baytlarning ikkinchi misralari ushbu vaznda yaratilgan.

Oxirgi hijoning o‘ta cho‘ziqligi bilangina yuqoridagidan farqlanuvchi *ramali musaddasi solimi musha‘asi maqtu‘i musabbag‘* (ruknlari va taqti‘i: foilotun maf‘uvlun fa‘lon – U – -/ – - -/ – ~) vaznini “Shayboniynoma” dostonidagi ba‘zi misralarda uchramiz. Masalan,

So‘zlari bu/ki, yurub Xus/ravshoh,
- U - -/ U U - -/ - ~
Kelsu-n+o‘zbek/ni qilmay ogoh (6)
- U - -/ - - -/ - ~

baytining ikkinchi misrasi,

... **Chun viloyat/g‘a kirdi/ Sulton,**
- U - -/ - - -/ - ~
Qildi yorlig‘/ki chi yaxshi,/ chi yamon (6)
- U - -/ U U - -/ U U ~

baytining birinchi misrasi shu vazndadir.

Muhammad Solihning “Shayboniynoma” dostonida ramal bahrining “maxbuni musha‘as” shahobchasi vaznlari ham istifoda etilgan. Shoir bu vaznning imkoniyatini yanada kengaytirdi: hashvda keladigan maxbun (failotun U U – –) o‘rnida uning birinchi va ikkinchi qisqa hijolarini bir cho‘ziq hijoga almashtirib, musha‘as (maf‘uvlun – – –) tarmog‘ini ham qo‘lladi (3). Xususan,

Ki-m+edi Bo/qi Tarxon,/ bilingiz,
U U - -/ - - -/ U U -
Bilibon qis/sa boshig‘a/ kelingiz
U U - -/ U U - -/ U U -
yoki:
Cherikin yig‘/sun, fursat/ berali,
U U - -/ - - -/ U U -
Ul yig‘indin/ so‘-ng+olarni terali
U U - -/ U U - -/ U U -

baytlarining birinchi misralari *ramali musaddasi maxbuni musha‘asi mahzuf* vaznida yozilgan. Ushbu vazn foilotun (– U – –) aslining maxbun tarmog‘i *failotun* (UU – –), shu aslning musha‘as tarmog‘i – *mafuvlun* (– – –), uning maxbuni mahzuf tarmog‘i *failun* (U U – –) ning ketma-ket takroridan hosil bo‘ladi. Umuman keltirilgan baytlar uchun tanlangan **bilingiz, kelingiz, berali, terali** kabi qofiyadosh so‘zlar

bir vaqtning o'zida uning vazni tanlanishiga ham sabab bo'lgan, ya'ni ushbu so'zlar *failun* (U U –) taqti'siga mos keladi, boshqacha aytganda, uning *maxbuni musha'asi* shahobchasi vaznlarida yozilishini taqozo etadi.

“Shayboniynoma” dostonida qo'llanilgan keyingi vazn *ramali musaddasi maxbuni musha'asi maqtu'* hisoblanadi. Bu vazn ham she'riyatimizda deyarli qo'llanilmagan.

...Maza topmas/ erdim bu/ jondin

U U – –/ – – –/ – –

Lazzate qil/ma-s+edim i/mondin.

U U – –/ U U – –/ – –

Yoki:

Se-n+agar vah/m(i) qilursen/ xondin,

U U – –/ U U – –/ – –

Kecha olmas/sen bu o'g' /londin (6).

U U – –/ – – –/ – –

Baytlardagi belgilangan misralarga e'tibor berilsa, vazn asosi *foilotun* aslining maxbun tarmog'i (birinchi), musha'as tarmog'i (ikkinchi) hamda maqtu' tarmog'i (uchinchi)dan iboratligi oydinlashadi. Shuning uchun belgilangan misralar *failotun maf'uvlun fa'lun* tarzida ifodalanadi. Baytlarda vazn talabi bilan vasl hodisasi ham uchraydi.

Dostonda yuqoridagi vazndan misralardagi hijolarning o'ta cho'ziqligi bilan farqlanuvchi *ramali musaddasi maxbuni musha'asi maqtu'i musabbag'* (ruknlari va taqti'i: failotun maf'uvlun fa'lon U U – –/ – – –/ – – ~) ham uchraydi. Chunonchi:

Zoe etmosbiz oni biz hargiz,

Ani qo'yombiz hargiz ojiz

baytining ikkinchi misrasi,

Shohi nuroniy Sulton Mahmud,

Yusufi soniy Sulton Mahmud (6)

baytining esa har ikkala misrasi ushbu vazn ohangida yaratilgan. Baytning so'nggi aruz va zarbida qo'llanilgan **hargiz, ojiz, Mahmud** so'zlari uning *maqtu'i musabbag'* tarmog'ida yozilishini taqozo qilgan.

“Shayboniynoma” dostonida sadr va ibtidoda keladigan foilotun aslining maxbun tarmog'ini uning musha'as tarmog'i bilan o'rnini almashtirib qo'llash holatlari ham uchraydi. Mazkur holat ramal bahrining *musha'asi maxbun* shahobchasi vaznlariga xosdir. Musha'asi maxbun shahobchasining dastlabki o'lchovi *ramali musaddasi musha'asi maqtu'* hisoblanib, ruknlari va taqti'si bir misrada

maf'uvlun failotun fa'lun

– – –/ U U – –/ – –

kabidir. Jumladan,

Shafqat birla mani shod etdi,

Qayg'udin bandani ozod etdi.

Yaxshiliq bo'lg'usidir sizlarga,

Davr evrulg'usidir sizlarga (6)

baytlarining belgilangan misrasi *ramali musaddasi musha'asi maqtu'* da yozilgan. "Shayboniynoma" dostonida oxirgi hijoning o'ta cho'ziqligi bilangina yuqoridagidan farqlanuvchi *ramali musaddasi musha'asi maqtu'i musabbag'* (ruklari va taqti'i: maf'uvlun failotun fa'lon --- / U U -- / - ~) vaznida ham bir necha misralar yaratilgan. Masalan, baytining birinchi misrasi shu o'lchovdadir.

Boysung'ur	bila Sulton	Ma'sud,
- - -	U U - -	- ~
Chiqorib er	dilar ul el	din dud
U U - -	U U - -	- ~

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, Muhammad Solih dostonni yozishda yana *ramali musaddasi musha'asi maxbuni mahzuf* va *ramali musaddasi musha'asi maxbuni maqsur* vaznlaridan ham foydalangan.

Xon taqi ko'rgach aning kelishin,
Solib Tengri taolog'a ishin (6).

Qirdilar Hamza degonni behad,
Tomlor qolg'onig'a qildi madad (6).

Bor Sultonali mirzog'a bu tavr,
Bot o'tar bo'lg'oy oning joniga javr (6).

Yuqoridagi to'rt vazn tarkibida foilotunning maxbun tarmog'i *failotun* o'rnida shu aslning musha'as tarmog'i – *maf'uvlunning* qo'llanishi aruz tizimiga xos bir qoida hisoblanadi. Chunki bu holat *sababi saqil* (U U)ning *sababi xafif* (-) bilan, boshqacha aytganda, ikki qisqa hijoning bir cho'ziq hijo bilan almashtirilishi mumkinligi bois sodir bo'ladi. Lekin, aruzshunoslikdagi bu kabi holatlarda uning ichki qonunlari buzilishi ro'y bermaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Alisher Navoiy. Mezon ul-avzon. MAT. 10 jildlik. 10-jild. — T.: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2013. — 537 b.
2. Yusupova D. Aruz vazni qoidalari va mumtoz poetika asoslari. — T.: Ta'lim – Media. 2019. – 184 b.
3. Zohidova D. Aruz saboqlari. — T.: Mumtoz so'z, 2016. – 111 b.
4. Бобир Захириддин. Мухтасар. Нашрга тайёрловчи С.Хасанов. — T.: Фан, 1971. — 627 б.
5. Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. Нашрга тайёрловчилар: Ҳомидий Х., Тожибоева О. — T.: Kafolat print, 2021. — 496 б.
6. Муҳаммад Солих. Шайбонийнома. Нашрга тайёрловчи ва сўз боши муаллифи: Шодиев Э. — T.: Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1989. — 318 б.
7. Пропп В.Я. Русский героический эпос. — М., 1958. — 603 с.
8. Раҳмонов В. Шейр санъатлари. — T.: Sharq, 2020. – 203 б.
9. Ўзбек адабиёти. Тўрт томлик. Учинчи том (В.Зоҳидов таҳрири остида). — T.: Бадиий адабиёт нашриёти, 1959. — 378 б.
10. Ҳожиаҳмедов А. Ўзбек арузи луғати. — T.: Шарқ, 1998. — 224 б.

11. Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий. Фунун ул-балоға. Нашрга тайёрловчи А.Ҳайитметов. — Тошкент: Хази́на, 1996. — 154 б.
12. Юсупова Д. Жангнома дostonларда шеъррий ўлчов масаласи // Ўзбек тили ва адабиёти, — 2006. — №2. — Б. 55.
13. Юсупова Д. Алишер Навоий “Хамса”сида мазмун ва ритмнинг бadiий уйғунлиги. Монография. — Т.: Mumtoz so‘z, 2010. — 144 б.
14. Фитрат А. Муҳаммад Солих / Танланган асарлар. II жилд. — Т.: Маънавият, 2000. — 208 б.

References

1. Alisher Navoiy. *Mezon ul-avzon*, Vol.10, Tashkent: Gafur Gulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2013, 537 p.
2. Yusupova D. *Aruz vazni qoidalari va mumtoz poetika asoslari* (The rules of Aruz weight and the basics of classical poetics), Tashkent: Ta'lim – Media, 2019, 184 p.
3. Zohidova D. *Aruz saboqlari* Tashkent: Mumtoz suz, 2016, 111 p.
4. Bobir Zahiriddin *Muhtasar*, Tashkent: Fan, 1971, 627 p.
5. Mallaev N. *Uzbek adabijoti tarihi* (History of Uzbek literature), Tashkent: Kafolat print, 2021, 496 p.
6. Muhammad Solih. *Shajbonijnoma*, Tashkent: Gafur Gulom nomidagi Adabijot va san'at nashrijoti, 1989, 318 p.
7. Propp V.Ja. *Russkij geroicheskiy jepos* (Russian Heroic Epic), Moscow, 1958, 603 p.
8. Raхmonov V. *She'r san'atlari* (Poetic arts), Tashkent: Sharq, 2020, 203 p.
9. *Uzbek adabijoti* (Uzbek literature), Vol.3, Tashkent: Badiij adabijot nashrijoti, 1959, 378 p.
10. Hozhiahmedov A. *Uzbek aruzi lugati* (Uzbek aruzi dictionary), Tashkent: Sharq, 1998, 224 p.
11. Shajh Ahmad ibn Hudoidod Taroziy, *Funun ul-baloza*, Tashkent: Hazina, 1996, 154 p.
12. Jusupova D. *Uzbek tili va adabijoti*, 2006, No. 2, 55 p.
13. Jusupova D. *Alisher Navoiy “Hamsa”sida mazmun va ritmning badiij uyunligi* (Artistic combination of content and rhythm in Alisher Navoi "Hamsa"), Tashkent: Mumtoz suz, 2010, 144 p.
14. Fitrat A. *Muhammad Solih, Tanlangan asarlar* (Selected works), Vol. 2, Tashkent: Manaviyat, 2000, 208 p.